

АБАЙ ТАРИХИ РЕФОРМАТОР

Г.Е. РЫСБЕКОВА,

п.ғ.к.

Еуразиялық технологиялық университеті

Алматы, Қазақстан

Б.М. АЙТУАР,

с.ғ.к.

Еуразиялық технологиялық университеті

Алматы, Қазақстан

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15256936>

Кіріспе. Қазақ халқының өмірінде билер институтының алар орны мен үлес-салмағы, маңыздылығы айрықша болды. Өйткені, оның – мемлекеттің саяси және әлеуметтік жағдайын тек әдеттегі құқықпен ғана емес, рухани-мәдени салт-дәстүр негізінде де ұштастыра әрі теңестіре отырып қамтамасыз етуші бірден-бір құрылым ретіндегі рөлі ерекше. Бұл құрылым ол кезде мемлекеттік басқару жүйесімен тығыз астасып жатты.

Билер соты жоғары моральдық сот болды, сатылмау, әділеттілік, соттың қол жетімділігі мен жариялылығы, судьяның шешендік өнерді сот шешімін дәлелдеу және негіздеу құралы ретінде иеленуі, соттың тараптарды татуластыруға бағытталуы және келтірілген залалды толық өтеу сияқты іргелі принциптерге негізделді және негізделді.

Қазақ сот төрелігінің бастауында Ұлы Абай бізге бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған бай рухани мұра қалдырды.

Ұлы ойшылы, философы және ақыны Абай Құнанбаев тарихи қилы заманында би болды және әртүрлі уездер өкілдерінің дауларында бірнеше рет делдал-татуластырушы болып сайланды.

Ғылыми талқылау өзектілігі. Абай Құнанбаев бидің бірнеше ұрпағы болған отбасында туып-өскен. Абайдың арғы атасы Ыызбай да белгілі би және батыр болған. Оның ұлы Өскенбай, Абайдың атасы, Солтүстік-Шығыс Қазақстанның ең құрметті қазақ билерінің бірі болған. Ол өз сөздерін ұрпақтарына арнап қалдырды. [1.73 б.]. Оның даңқы, дана және әділ биі ретінде Семей облысына толық таралған. Ең шалғайдағы рулардың қазақтары Өскенбайға жүгінді. Төрешілік дәстүрін Абайдың әкесі Құнанбай жалғастырды. Ол ең қатал, бұзылмайтын және сонымен бірге әділ би даңқына ие болды. Абай өз заманында Қазақ құқығы мен Ресей заңнамасының барлық қыр-сырын дәм татты десек болады.

Абайдың әкесі – Құнанбай ұлына муладан алғашқы үй білімін беріп, ұлын Семей имамы Ахмет-Ризаның медресесіне жіберді. Араб ілімінің даналығын жеңе отырып, Абай шығыс ақындарын оқумен айналыса бастады, орыс мектебіне барды. Ойлы және білімге ашкөз жас өзінің болашақ қызметі үшін көптеген пайдалы нәрселерді жинақтады. [2.53 б.]

Бірақ әкесінің еркі оның болашақ тағдырын басқаша анықтады. Дала дворяндары басқарған билік үшін үздіксіз күресте Құнанбайдың көптеген қарсыластары болды және оған балалары мен жақын туыстарын осы күреске дайындау керек болды. Сондықтан, Абайдың қалада оқуын аяқтауына жол бермей, әкесі оны ауылға қайтарып, біртіндеп істерді қарауға, ру басшысының Болашақ әкімшілік қызметіне үйрене бастады.

Бұл тақа тірес шайқастарды патша соты емес, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтардың әдеттегі құқығы негізінде шешкендіктен, Абай қазақ халық-сөйлеу мәдениетінің қазынасына жүгінуге мәжбүр болды. Табиғи қабілеттерге ие Абай шешендік, тапқырлық пен ауызша сөз жүргізудің ең жақсы тәсілдерін түсінеді. [3.90 б.]

Абай 15 жасынан бастап сот процестеріне жиі қатысып келеді, ал 20 жасында ол өзі жақсы шешен және дала әдет-ғұрыптарының білгірі ретінде танымал болды. Абай-бидің беделі оның әртүрлі уездер өкілдерінің дауларында бірнеше рет делдал-татуластырушы (төбе-би) болып сайланғанын көрсетеді. 1875 жылы Қоңыр-Көкше-Тобықты болысының болыстық басқарушысы болып тағайындалды. Бүкіл рулар Абайға ақылға қонымды кеңес сұрап, оның жанқиярлық және әділетті шешім шығаратынына сенді. Оған шалғайдағы Қарқаралы, Павлодар, Өскемен, Зайсан және Лепсі уездерінен жер және өзге де ауыр істер бойынша бұрыннан келе жатқан жанжалдарды шешу үшін көптеген адамдар келді. Көбінесе оған кісі өлтіру туралы күрделі облысаралық істі шешу туралы өтініш жасалды, ол шешілмеген күйінде қалды, өйткені билік оны анықтай алмады. Бұл істер «төтенше съездер» [4.80 б.] деп аталатын арнайы жиналыстарда пайда болды, әр түрлі уездердің тұрғындары арасындағы жазықсыз зардап шеккендерге шығындарды өтеу туралы, феодалдық рулық өкілдердің жазалауы туралы, олардың әлі жетпейтін дау-дамай мәселер халыққа түрлі апаттар әкелді.

Абай халық бұқарасының мүдделерін қорғаған «төтенше съездер», Семей және Жетісу облыстарының қазақ болыстары арасындағы шайқастарды талдаған Көктұм шатқалындағы съезд, Карамола жәрмеңкесіндегі съезд және Жайлау Балқыбек съезі болды. Соңғы екі съезд Семей облысының қазақ билігі арасындағы ауыр істерді талқыланған.

Абай қандай да бір дәрежеде ресми тұлға болып табылмай, кейде даулы істерді сайланған аралық судья ретінде шешуге мәжбүр болды. Ол оларды араздықтан арылту үшін, осы күресті адамдардың жазықсыз жапа шекпеулері мен жаңа шабуылдардан құтқару үшін алды. Замандастарының бірауыздан берген айғақтарына сәйкес, Абай соты қаншалықты жанқияр, әділ және риясыз болды, оған тіпті туыстарымен араздасқан ру ақсақалдары да, тіпті оған облыстық кеңсеге қудалау мен жалған айғақтар жібергендер де жүгінді.

Істерді би ретінде қарастыра отырып, Абай құқықтық әдет-ғұрыптарды терең білді, істі мұқият түсініп, оны әділ шешуге тырысты. Сонымен қатар, Абай шынайы кінәлілерді бейтарап анықтауға тырысты, бұл бәріне ұнай бермейді, әсіресе ақсүйек немесе байлығының арқасын пайдаланған бай шонжарлар неғұрлым қолайлы көзқарасқа сенетіндер арасында қарсылық көрді.

Абай татуластырушы би ретінде ғана емес, сонымен қатар жаңа реформаторлық көзқарастары бар дала заң шығарушысы болды.

1885 жылы мамырда Карамола жерінде төтенше съезде Абай жоғарғы (төре) би болып сайланды. Бұл қызметте ол қазақ халқы арасындағы қылмыстарды жоюға бағытталған жаңа заңды бекітуге белсенді қатысады. Съезге ұсынылған осы құжатты Абай әзірлегені және ол қатысушылардың бірауыздан мақұлдаған дайындалған нормативтік актіні жариялағаны туралы деректер бар. Жергілікті тұрғындар арасында қолданыстағы құқықтық мәселелердің бір бөлігін шешу үшін Генерал-губернатор Цеклин Абайға ерекше құқықтық жағдай жасауды тапсырды. Абай небәрі үш тәуліктің ішінде бұл тапсырманы тез орындады, оған шарифат, Ресей империялық заңнамасы, оның алдындағы хандар Қасым мен Есім жасаған Кодекстер және қазақ халқының әйгілі "Жеті жарғы" заңдар жинағы туралы кең және терең білімдері көмектесті. Тәуке хан заманынан бері белгілі болған кейбір көне заңдарды Абай «Қарамола Ережесі» ретінде тарихқа енген заңнамалар жинағын ұсынды. [5.70 б.]

Бұл қазақ тіліндегі алғашқы құқықтық құжаттардың бірі, баспаханалық тәсілмен басылып шыққан және халық арасында кең таралған. Ол даланың әдет-ғұрыптары мен заңдарының жиынтығы болды, Семей облысының бірқатар уездерінің жүзден астам шайқастарының төтенше съезінде қабылданды. Айта кету керек, бұл олардың халық судьяларының ірі төтенше съездерінің бірі болды, олардың арасында 5 болыстан жиналған ең танымал билер мен құрметті адамдар болды.

Бұл құқықтық құжатта қазақ ойшылының дәстүрлі-құқықтық жүйені өзгерту және уақыт талабына сәйкес Ислам дінінің канондарын жаңарту

жөніндегі идеялары айқын көрінеді. Бұл құқықтық құжаттың қоғамдық-саяси маңыздылығы-ойшыл ежелгі дәуірден бастап некеде, қылмыскерлерді соттауда және азаматтық қатынастардың басқа салаларында қолданылатын дәстүрлі құқықтық нормаларды жетілдірді, сонымен қатар әйелдердің теңдігі туралы мәселені көтерді, ол үшін ол әйел бостандығының алғаш көтерген өкіл ретінде танылды.

Абай жазған заңның бірнеше баптарында қылмысқа қатысты ережелер бар. Атап айтқанда, қылмыскердің кінәсін анықтау және оған тиісті жазаны анықтау мәселесі үлкен маңызға ие болды. Қазақ дәстүрлі құқықтық жүйесі қылмыстардың түрлерін олардың қоғам үшін ауырлық дәрежесі бойынша нақты анықтай алмады, сондай-ақ тиісінше әрбір жеке қатысушының әрекеттері мен рөлін дұрыс бағалай алмады, нәтижесінде әділетсіз шешімдер жиі шығарылды. Көбінесе заңды жауапкершілікке тартылған субъект ресми жазамен шектелді.

Тарихтағы Абайдың реформалық рөлі туралы айта отырып, адамға қарсы қылмыстар үшін жазаны қатаңдатқандығын айналып өтуге болмайды. Ол атап айтқанда: «билердің шешімі бойынша қақтығыстар мен төбелестерді бастағандар талапкердің пайдасына көп мөлшерде мал төлеу арқылы өз кінәсін өтеуі керек, ал кінәлі деп табылған адам құнды көп төлейді. Болыс билеушісінің үкімі бойынша немесе билердің шешімі бойынша кінәлілер айыппұлмен немесе уақытша түрмеге қамалумен жазаланады». Қылмысқа қатысушылардың кінәсін дәл анықтау, олар үшін тиісті жазаның негізділігі, қылмыскерлердің атағы мен ақылдылығына қарамай заң алдындағы жауапкершілігі – мұндай жаңашыл идеялар Абайдың қазақ жұртының құқықтық ойдың дамуына қосқан үлесі болып табылады. Жазаны айқындау қағидатының өзі Абайдың Заң алдында барлығының теңдігін талап ететін және оларды іс жүзінде жүзеге асыру мақсаттарын көздеген буржуазиялық-прогрессивті көзқарастармен танысуын дәлелдейді. Осы Ереженің 40-бабында: "ұрлыққа ықпал еткен адамдардың барлығы ұрымен тең дәрежеде жазаланады, ал дене жазасы мен қамауға алу негізінен ауқатты адамдарға қолданылады, істеген қылымысы дәлелденсе, барлығы бірдей жауапқа тартылады» - делінген.

Абай қасақана және қайталанған қылмыстарды жазаны ауырлататын ауыр және қоғам үшін қауіпті әрекеттер деп таниды. «Абай Заңының» 61-бабында: «ұрлық жасағаны үшін үш рет сотталған адам оны ортадан біржола алып тастағаны үшін қоғамның үкіміне жатады» - делінген.

Абайдың 1885 жылы ұсынған кейбір идеялары біздің заманымызда да өзекті болып табылады. Оның көрегендігі өз уақытының нағыз реформаторы

болды. Абайдың бүгінгі заманымыздың талаптарына сай келетін заңдарды әзірлеу мәселелерінде оның көрегендігі таң қалдырады. Осындай мәселелердің бірі-сот өкілетілігінің тәуелсіздігі туралы мәселе. Абай соттың тәуелсіздігі идеясын шын жүректен қорғады. Бұл идеяны жүзеге асыру үшін Абай сот өкілеттіліктерін өмір бойы сайлауды ұсынды, әркім би бола алмайды: "сот төрелігін жүзеге асыра алмайды. Кеңесті «Күлтөбе шыңында «ұстау үшін бізге ата – бабаларымыздан қалған заңдар жинағын-Қасым ханның» қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Тәуке ханның «Жеті жарғысын» білу қажет. [5.78 б.]

Реформаторлық көзқарастардың негізгі идеясы-қазақ қоғамын ояту және оның әлеуметтік прогреске жетуге деген ұмтылысын ынталандыру. Абай заңда қайта тұрмысқа шыққан кезде әйелге еркін таңдау жасау қажеттігін батыл дәлелдеді. Күйеуі қайтыс болғаннан кейінгі ескі әдет-ғұрыптар бойынша әйелдің мұндай құқығы болмағаны белгілі.

Заңда Абай қазақ қылмыстық іс жүргізу және азаматтық іс жүргізу құқығының жекелеген институттарын жүйелендірді. Ол көптеген нормаларды қажетсіз және түсініксіз түсіндірулерден тазартты, сот шешімін орындау мерзімдері алғаш рет енгізілді. Осылайша, ол қазақтың дәстүрлі құқығы үшін бұрын белгісіз болған нормаларды енгізіп, 72-бапта «шешімнің орындалуы үзінді көшірмені болыстық басқарушыға немесе старшинаға берген сәттен басталады.[6.23б.] Бір бидің шешімдерін старшина, билер съезінің шешімдерін болыстық басқарушы орындауға міндетті. Бір бидің шешімдерін орындау мерзімі үш күннен жеті күнге дейін, би съезі жеті күннен жиырма күнге дейін, билердің төтенше съезі бір айға дейін» - деп көрсеткен.

Қорытынды. Ұлы Абай қазақ халқының рухани көшбасшысы, ағартушысы және реформаторы. Ол өз дәуірінде білім мен ғылымның маңыздылығын түсініп, қазақ қоғамын дамудың жаңа сатысына көтеруге ұмтылды. Абайдың реформаторлық қызметі бірнеше негізгі бағыттарда көрініс тапты, соның ішінде бұл заң және әлеуметтік реформалар – ел басқару жүйесіндегі әділетсіздіктерді сынап, халықты әділдікке шақырды. Абайдың реформатор ретіндегі мұрасы бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. Оның идеялары – білім мен дамуға бастайтын мәңгілік жол.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Зиманов, С.З. Қазақтың билер соты – дала демократиясының үлгісі [Мәтін] / С.З.Зиманов. - Алматы: Қазақ университеті, 1994 - 64 б.
2. Мажитова, Ж.С. Совет биев и народное собрание в казахском обществе XVIII–XIX веков в оценках современников [Текст] / Ж.С. Мажитова // Вестник Челябинского государственного университета. 2014. № 12 (341) История. Вып. 60. 14–21 б.б
3. Зиманов, С.З. Материалы по обычному праву казахов [Текст] / С.З. Зиманова. – Алма-Ата, 1948. – 220 б.
4. Зиманов, С.З. Казахский суд биев - общекультурологическая ценность [Текст] / С.З.Зиманов. – Алматы: Арыс, 2009. – 408 б.
5. Рысқалиев, Т.Х. Философия тарихы [Мәтін] / Т.Х. Рысқалиев. - Алматы: Экономика, 2015. - 508 б.
6. Зиманов, С.З. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері [Мәтін] / С.З.Зиманов, Н.Өсеров. – Алматы: Жеті жарғы. 1998.- 126 б.
7. Abduvalitov E. The Effective Ways of Teaching the Literature of Fraternal Nations in General Secondary Schools. <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i6.1428>
8. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
9. Nurjan B. Abduvalitov, Ergash B. Abduvalitov, Baurjan N. Sayfullaev. "Methods of comparative analysis in the study of samples of uzbek and world literature" <https://spast.org/techrep/article/view/4576>
10. Nurymbetovich, S. B. (2023). Dialectisms in the Language of Literary Works. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 33-39. Retrieved from <https://cajlpcentralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/893>
11. Yusupov B.B. Motherland and Patriotism in the Lyrics of Tulegen Aibergenov. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/28>
12. Bazarbayeva Raykhan Abdimumin qyzy Socio-psychological bases of forming speaking competence based on students' creative thinking. Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research. <https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/3485>

